

Астана қаласы әкімдігінің
«№ 2 өнер мектебі» шаруашылық жүргізу
құқығындағы мемлекеттік коммуналдық кәсіпорны

**Тақырыбы: «ЖЫР-ДАСТАНДАРДЫ ОРЫНДАУ
ЕРЕКШЕЛІГІ»
(ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰРАЛ)**

**«Ән орындау бөлімі»: Дәстүрлі ән
Педагог: Дабылова А.Б.**

Астана 2025

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1 Жыр-дастан жанрының музыкалық-фольклорлық негіздері.....	4
1.1. Жыршылық дәстүр және оның мектептері.....	4
1.2. Жыр орындау мәнері: дауыс, дикция, ырғақ.....	6
2 Репертуар тандаудың әдістемелік негіздері.....	7
2.1. Балалармен жұмыс жасау ерекшеліктері.....	8
2.2. Орындаушылық қабілеттерді дамыту жаттығулары.....	10
2.3. Сахнада жыр орындау мәдениеті.....	11
2.4. . Әдістемелік ұсыныстар.....	13
ҚОРЫТЫНДЫ.....	15
Пайдаланылған әдебиеттер.....	17

Кіріспе

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениетінің маңызды тармақтарының бірі — жыр-дастан өнері. Жыр-дастандар — халықтың өмір сүру салты, дүниетанымы, тәлім-тәрбиелік ұстанымдары, тарихи-мәдени болмысы көркем тілмен бейнеленген көркем фольклорлық туындылар. Бұл мұра ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып, халық жадында сақталған, жыраулар мен жыршылар арқылы бүгінге жеткен.

Мақсаты: Балалар өнер мектептерінің оқушылары мен ұстаздарына жыр-дастандарды орындаудың дәстүрлі әрі заманауи әдістерін меңгерту.

Жыршылық — тек көркем сөзді жаттап айтып беру емес, ол – терең вокалдық, сахналық және эмоционалдық дайындықты талап ететін орындаушылық өнер. Жыршы ұлттық өнердің насихатшысы ғана емес, сонымен бірге, халықтың рухани жетекшісі, шежірешісі, тәрбиешісі қызметін атқарушы тұлға. Сондықтан жыр-дастандарды орындау – күрделі әрі жауапты шығармашылық әрекет.

Қазіргі таңда жыр-дастан орындау дәстүрін сақтап, оны жас ұрпаққа үйрету — мәдени мұраның сабақтастығын қамтамасыз етудің маңызды жолы. Балалар өнер мектептерінің бағдарламасына жыр орындау сабақтарын енгізу, жыршылық мектептерімен таныстыру, әр өңірге тән орындау мәнерін меңгерту – ұлттық өнерді жаңғыртудың тиімді тетігі.

Осы әдістемелік құрал жыр-дастандарды оқыту мен орындаудың ерекшеліктерін зерделеуге, балалармен жұмыс істеудің тиімді әдіс-тәсілдерін ұсынуға, ұстаздар мен оқушыларға бағыт-бағдар беруге арналған. Құралда қазақ жыршылық дәстүрінің негізгі мектептері, вокалдық ерекшеліктер, сахнада орындау техникасы және репертуар тандаудың әдістемелік негіздері қарастырылады.

1 Жыр-дастан жанрының музыкалық-фольклорлық негіздері

Жыр-дастандар — қазақ халқының фольклорлық-музыкалық мұрасының күрделі әрі көркем үлгісі. Бұл жанр — поэтикалық мазмұн мен музыкалық өрнектің бірлігін сақтаған, ғасырлар бойы қалыптасқан синкретті өнер түрі болып табылады. Жыр мен күй, сөз бен әуен, драмалық баяндау мен сахналық элементтер өзара үйлесім тауып, тұтас көркемдік құрылым түзеді.

Жыр-дастанның мазмұндық сипаттары

Жыр-дастан — көбіне тарихи, аңыздық, батырлық немесе ғашықтық тақырыптарға құрылатын көлемді поэтикалық туынды. Онда халықтың өмірі, салт-дәстүрі, қаһармандық пен махаббат, ерлік пен адалдық секілді ұғымдар көркемдік бейне арқылы сипатталады. Бұл жанрда ауызша дәстүрдің көркемдік поэтикасы мен халық философиясы терең ұштасқан.

Музыкалық құрылысы

Жыр-дастанды музыкалық тұрғыда саралағанда, оның белгілі бір мақаммен, әуендік құрылыммен орындалатыны анықталады. Жыршылар жырдың мазмұнына қарай әртүрлі мақамдар мен саздық өрнектерді қолданған. Мысалы, Арқа, Сыр, Жетісу, Батыс жыршылық мектептерінде әуендік ерекшеліктер айқын ажыратылады. Жыр мақамдары негізінен тұрақты ырғақ пен ритмге негізделеді, сонымен қатар, жырдың динамикасы мен темпі жыршының шеберлігіне байланысты өзгере береді.

Синкреттік сипаты

Жыр-дастан жанры — қазақ фольклорының синкреттік өнерге жататын көрінісі. Ол поэзия, музыка, театр, сахна және орындаушылық элементтерін біріктіреді. Жыршы жыр айту барысында тыңдарманмен тікелей қарым-қатынас орнатып, мазмұнды интонациялық құралдар арқылы әсерлі жеткізуге тырысады. Бұл орындаушының тек мәтінді жаттап айтушы емес, көркем образ жасаушы ретінде қалыптасуына себеп болады.

Жыршылық дәстүрдегі сабақтастық

Жыр-дастандардың фольклорлық жүйесінде ұстаздан шәкіртке берілетін дәстүр жалғастығы маңызды орын алады. Жыршылық мектептерде шәкірттерге тек қана мәтін жаттау емес, мақамды игеру, орындау техникасы, дауыс қою, сахна мәдениеті секілді машықтар үйретіледі. Осылайша, жыршылық өнер ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықпен дамып келеді.

1.1. Жыршылық дәстүр және оның мектептері

Қазақтың жыршылық дәстүрі – ұлт руханиятының қайнар көзі, ғасырлар бойы қалыптасқан орындаушылық өнердің биік үлгісі. Жыршы – тек мәтінді айтушы емес, ол – ақын, әнші, драматург, әрі кей тұста композитор рөлін атқаратын әмбебап тұлға. Қазақ даласында жыршылық дәстүр әр аймақта өзіндік ерекшеліктерімен дараланып, белгілі бір мектептерге топтасты.

Арқа жыршылық мектебі

Арқа өңірінің жыршылық дәстүрі — поэтикалық мазмұнының тереңдігімен, мақам сазының кең тыныстылығымен және философиялық интонациясымен ерекшеленеді. Бұл мектепке тән орындаушылық — баяу,

ойлы, мәнерлеп айтуға негізделген. Арқа мектебінің жыр-термелері халықтың ішкі сезім әлемін қозғай отырып, тыңдарманды терең толғанысқа жетелейді.

Бұл мектептің негізін қалаушылар қатарында Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай сынды тұлғалар бар. Ғалым А. Жұбановтың «Замана бұлбұлдары» (1963) атты еңбегінде бұл жыршылардың орындаушылық ерекшеліктері жан-жақты сипатталады.

Сілтеме: Жұбанов А. *Замана бұлбұлдары*. — Алматы: «Өнер», 1963. — 272 б.

Сыр өңірінің жыршылық мектебі

Сыр өңірі — қазақтың эпикалық жыршылық дәстүрі сақталған ең ірі аймақтардың бірі. Қорқыт ата есімімен байланысты бұл өңірде жыршылық — тек музыкалық емес, сонымен қатар сакралды, мифологиялық сипат алған өнер ретінде қарастырылады. Жырлардың орындалу мақамы күрделі, ырғақ құрылымы мен үндік бояуы ерекше. Белгілі этномузыкатанушы Болат Сарыбаев бұл мектептің мақамдық ерекшеліктеріне алғашқылардың бірі болып тоқталып, оны «*Сыр бойы мақамдарының ладтық негіздері*» атты мақаласында ғылыми тұрғыда дәлелдеген.

Сілтемелер: Сарыбаев Б. *Қазақтың музыкалық мәдениеті туралы зерттеулер*. — Алматы: «Ғылым», 1981.

Ахметова Ж. *Сыр бойы жыр мектебі: дәстүр мен сабақтастық*. — Қызылорда: Тұмар, 2017. — 156 б.

Батыс Қазақстан жыршылық мектебі

Батыс жыршылық мектебі – Маңғыстау мен Атырау өңірінде кең тараған жыраулық үлгідегі орындаушылық мәдениетке негізделген. Бұл мектепте жыршылар жыр айту кезінде қобыз, домбыра, дабыл сияқты аспаптарды қосып қолданған. Жырлар көбіне эпикалық әрі драмалық сипатта болып келеді. Жыршы көркем мәтінді бейнелі тілмен жеткізумен қатар, образ жасауға тырысады. Академик Р. Бердібайдың айтуынша, «Маңғыстау жыраулары өз жырларында халықтың рухын, ел мен жерге деген сүйіспеншілікті ерекше шабытпен бейнелейді» (*Қазақ эпосы*, 1987).

Сілтемелер:

Бердібай Р. *Эпос — ел қазынасы*. — Алматы: «Рауан», 1987. — 284 б.

Жұмағали С. *Батыс Қазақстанның жыршылық дәстүрі*. — Орал: Қосар, 2009. — 120 б.

Жетісу жыршылық мектебі

Жетісу өңірі — жыршылық пен күйшілік дәстүрдің ұштасқан мекені. Мұндағы жыршылықтың басты ерекшелігі — терең философиялық толғаулар мен ойлы поэзия. Жырдың мақамы мен әуені қобызбен немесе сыбызғымен сүйемелденуі мүмкін. Бұл мектепте жырау көбіне өзіндік авторлық мәтіндермен де көрінген.

Зерттеуші А.Жұбанов «Ғасырлар пернесі» атты еңбегінде Жетісу өңіріндегі жыршылық пен жыраулық дәстүрдің әдеби-музыкалық болмысын кеңінен талдайды.

Сілтемелер:

А.Жұбанов *Ғасырлар пернесі*. — Алматы: «Мектеп», 1992. — 232 б.

Ысқақов Е. *Жетісу жыршылық мектебі және оның қазіргі көрінісі*. // «Қазақ фольклорының мәселелері» жинағы. — Алматы, 2019.

1.2. Жыр орындау мәнері: дауыс, дикция, ырғақ

Жыр-дастандарды орындау — вокалдық, интонациялық, ритмдік және тілдік дәлдікке негізделген күрделі шығармашылық процесс. Жыршының дауысы, дикциясы, тыныс алу мен ырғақты меңгеруі көркемдік әсердің толық жеткізілуіне тікелей ықпал етеді. Бұл бөлімде жыр орындау техникасының негізгі аспектілері — дауыс, дикция және ырғақ мәселелері ғылыми негізде қарастырылады.

Дауыс қою және дауыс диапазоны

Жыршылық өнерде дауыс — басты орындаушылық құрал. Жыршы дауысы тек қатты немесе кең диапазонды болуы емес, сонымен қатар, мәнерлі, әуезді әрі тұрақты болуы қажет. Академик Ахмет Жұбанов «Ән-күй сапары» еңбегінде «Жыршы — дауысын тәрбиелеген, оны мәтінге қызмет еткізетін шебер орындаушы. Ол әрбір интонация арқылы мазмұнды ашуға тырысады» деп көрсетеді (Жұбанов А., 1976). Жыршылық мектептерде дауыс табиғи түрде дамытылады. Арнайы вокал техникасы классикалық ән айту өнерімен ұқсастықтарға ие болғанымен, жыршылықта дауысқа ұлттық сипат беру, табиғи дауыс бояуын сақтау — маңызды шарт.

Сілтеме:

Жұбанов А. *Ән-күй сапары*. — Алматы: «Ғылым», 1976. — 240 б.

Дикция және көркем сөз мәнері

Жыр айтуда көркем мәтінді тыңдарманға анық әрі әсерлі жеткізу үшін тіл тазалығы, буын екпіні, дыбыстардың артикуляциясы өте маңызды. Жыршының дикциясы — поэтикалық мазмұнның есту арқылы қабылдануына тікелей әсер ететін фактор. Фольклортанушы М. Ғабдуллин «Қазақ халық ауыз әдебиеті» атты еңбегінде жыршылардың сөз саптау мәнеріне тоқталып: «Жыршының шеберлігі — сөздің мағынасы мен сазын қатар меңгеріп, тыңдаушының сезім әлеміне әсер ете білуінде» деп атап көрсетеді (Ғабдуллин М., 1958).

Сілтеме: Ғабдуллин М. *Қазақ халық ауыз әдебиеті*. — Алматы: ҚМКӘБ, 1958. — 320 б.

Ырғақ пен темп (темпоритм)

Жыр орындаудағы ырғақ — жыршының орындау мәнерінің ырғағымен, өлеңнің буындық құрылысы мен мағынасына байланысты өзгереді. Ырғақтың дәлдігі — мәтін мен мақам арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз етеді. Ырғақтық негіз көбіне мақам құрылымымен тығыз байланысты және жырдың көркемдік-эмоциялық әсерін арттырады. Этномузыкатанушы Еркеғали Рахмадиевтің еңбектерінде қазақ музыкасының ырғақтық табиғаты туралы

кеңінен баяндалады. Ол «Қазақтың дәстүрлі музыкасының ырғақтық құрылымы синкреттік өнерде шешуші рөл атқарады» деп атап өтеді (Рахмадиев Е., 1972).

Сілтеме:

Рахмадиев Е. *Қазақ музыкасының тарихы*. — Алматы: Өнер, 1972. — 275 б.

Жыр айтуда тыныс алу техникасы

Дұрыс тыныс алу – жыршының ұзақ мақамдарды үзбей орындауына мүмкіндік береді. Тыныс – фразаларды логикалық және эмоциялық тұрғыдан дұрыс бөлуге, сөз бен саздың бірлігін сақтауға көмектеседі. Профессор Т. Бекхожина өзінің «Қазақ орындаушылық өнерінің мәселелері» атты еңбегінде жыр айтуда тыныстың маңызын атап көрсетіп, жаттығу әдістерін ұсынған (Бекхожина Т., 1990).

Жыр орындау техникасы — бір ғана ән айту дағдысы емес, ол жыршының поэтикалық мәтінді, музыкалық мақамды және орындаушылық ерекшеліктерді біртұтас игеруіне негізделген. Оқушылардың орындаушылық қабілетін дамыту үшін жүйелі вокалдық жаттығулар, дикцияны жетілдіру, ырғақ сезімін қалыптастыру – ұстаздың басты міндеттерінің бірі болуы тиіс.

Сілтеме:

Бекхожина Т. *Қазақ орындаушылық өнерінің мәселелері*. — Алматы: Ғылым, 1990. — 198 б.

2 Репертуар таңдаудың әдістемелік негіздері

Жыр-дастандарды үйрету мен орындау үдерісінде дұрыс репертуар таңдау – оқушының шығармашылық дамуындағы шешуші факторлардың бірі. Репертуар таңдауда жастық ерекшеліктер, вокалдық қабілет, жыр мақамын игеру деңгейі, мәтіннің мазмұны мен көркемдік сапасы ескерілуі тиіс.

Репертуар мазмұнының тәрбиелік және көркемдік мәні

Жыр-дастандар — халықтың тарихи жадын, ұлттық дүниетанымын, этикалық құндылықтарын сақтаушы мәтіндер. Сондықтан мектеп оқушыларына ұсынылатын репертуарлар олардың рухани-адамгершілік дамуына оң әсер етуі керек. Оқу үдерісінде батырлық, ғашықтық, өнегелік мазмұндағы жырлар таңдалып, жас ерекшелігіне сай қысқартылып беріледі. Фольклортанушы Е. Тұрсынов «Эпос — халық рухының айнасы» атты еңбегінде: «*Жыр тек өнер емес, ол — тәлімдік құрал. Жыр арқылы ұлт мінезі қалыптасады*» деп көрсетеді (Тұрсынов Е., 1981).

Сілтеме:

Тұрсынов Е. *Эпос — халық рухының айнасы*. — Алматы: Ғылым, 1981. — 312 б.

Жас ерекшелігіне сай репертуар іріктеу

Жыр айту – вокалдық шеберлікті ғана емес, мәтін мазмұнын терең түсінуді талап ететін күрделі өнер. Сондықтан бастауыш және орта буын оқушыларына көлемі шағын, құрылымы қарапайым, мақамы жеңіл жыр үлгілері ұсынылады. Мысалы, «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр» жырларының кейбір эпизодтарын, сондай-ақ терме, толғау үлгілерін

репертуарға енгізуге болады. Бұл ретте педагог-ғалым Б. Қорғанбек «Мектеп жасындағы балаларға жыр үйретудің әдістемесі» атты мақаласында жыр мәтіндерін сұрыптап беру, мағынасын түсіндіру, қысқартылған нұсқаларын қолдану туралы нақты ұсыныстар келтіреді (Қорғанбек Б., 2014).

Сілтеме:

Қорғанбек Б. *Жыр үйретудің педагогикалық негіздері.* // «Қазақ өнері» журналы, №2, 2014. — 45–49 бб.

Мақам күрделілігі мен орындау машығына қарай іріктеу

Жырдың мақамдық құрылымы – репертуар таңдаудағы тағы бір шешуші фактор. Әр өңірдің мақамы өзіндік ладтық, ритмдік ерекшеліктерге ие. Бұл тұрғыда белгілі музыка зерттеушісі Уәли Бекенов «Қазақтың жыр айту дәстүрі» еңбегінде: «*Мақамның техникалық деңгейі оқушының дауыс мүмкіндігіне сәйкес келуі керек. Күрделі мақамдар тәжірибелі оқушыларға ғана берілуі тиіс*» деп жазады (Бекенов У., 2001).

Сілтеме:

Бекенов У. *Қазақтың жыр айту дәстүрі.* — Алматы: «Өнер», 2001. — 216 б.

Өңірлік ерекшеліктер мен жыршылық мектептерді ескеру

Оқушыларға жыр үйрету барысында белгілі бір аймақтың жыршылық мектебі аясында жүйелі білім беру тиімді. Мысалы, Сыр мектебінде – мақамы бай эпикалық жырлар, Арқа мектебінде – термелік бағыттағы лирикалық шығармалар ұсынылады. Бұл тәсіл өңірлік дәстүрлердің сабақтастығын сақтауға және оқушыны нақты бір орындаушылық стильде қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жыршы-ғалым Ж. Тұрсынның «Дәстүрлі жыршылық өнер» атты кітабында әр жыр мектебінің репертуарлық ерекшеліктері жүйелі сипатталған (Тұрсын Ж., 2012).

Репертуар таңдау – жыр үйрету әдістемесінің негізгі бөлігі. Оқушының жас ерекшелігіне, дауыстық мүмкіндігіне және шығармашылық деңгейіне қарай таңдалған жыр үлгілері олардың жыршылық машығын жетілдіріп қана қоймай, ұлттық өнерге деген қызығушылығын арттырады. Ұстаздар үшін бұл – педагогикалық сезімталдық пен мәдени сауаттылықты талап ететін маңызды жұмыс.

Сілтеме: Тұрсын Ж. *Дәстүрлі жыршылық өнер.* — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2012. — 264 б.

2.1. Балалармен жұмыс ерекшеліктері

Балалар өнер мектептерінде жыр үйрету – арнайы әдістемені, жас ерекшелігіне сай тәсілді және педагогикалық шеберлікті қажет ететін күрделі үдеріс. Жыршылық — синкретті өнер түрі болғандықтан, оны оқушы санасына дарыту кезінде тек мәтін жаттатумен шектелмей, оның музыкалық, тілдік, сахналық ерекшеліктерін жүйелі меңгертудің маңызы зор.

Психологиялық даярлық және мотивация

Баланың жыр айтуға деген ынтасын ояту – алғашқы әрі маңызды кезең. Жыр айту – көркем сөз бен сазды бірдей меңгеруді талап ететін өнер болғандықтан, баланың өз-өзіне сенімділігі, эмоционалдық еркіндігі, шығармашылық қиялы дамыған болуы шарт. Педагогика ғылымдарының

кандидаты М. Балақаев: *«Балада тілдік қабілетті дамытумен қатар, оның эстетикалық сезімін, сахнада өзін-өзі ұстау мәдениетін де тәрбиелеу қажет»* – деп жазады (Балақаев М., 1984).

Сілтеме:

Балақаев М. *Балалар тілін дамыту мәселелері.* — Алматы: Мектеп, 1984. — 130 б.

Баланың жасына қарай әдіс таңдау

Жыр үйрету барысында оқушының жас шамасына қарай әдістер түрлендірілуі тиіс:

- **6–9 жас:** жырды тыңдату, әуенге еліктеу, қысқа жолдарды қайталау әдісі тиімді. Бұл жаста көркем бейнелер мен оқиғалар ойын арқылы түсіндіріледі.
- **10–13 жас:** шағын терме, толғау үлгілерін үйрету, мәтінді жатқа айту, мақамға бейімделу қабілеті артады.
- **14 жастан жоғары:** күрделі жыр үлгілері, эпикалық сипатты бөліктер, сахналық көріністерге дайындық жүргізіледі.

Музыка педагогикасы саласында ұзақ жылдар еңбек еткен Ж. Қосыбаев бұл бағытта арнайы оқу құралдарында: *«Жас ерекшелігіне байланысты үйретілетін жыр үлгілері баланың қабылдау мен есте сақтау қабілетіне сәйкес құрылуы тиіс»* — деп нақты әдістер ұсынады (Қосыбаев Ж., 2007).

Сілтеме:

Қосыбаев Ж. *Жас музыкантқа арналған вокал әдістемесі.* — Алматы: Рауан, 2007. — 204 б.

Мақамға үйрету тәсілдері

Мақам – жыршылықтың жүрегі. Балаларға мақамды үйрету кезінде вокалдық және есту қабілетін бірдей дамытуға басымдық беріледі.

Тапсырмалар:

- жыршыдан естіп, қайталау (имитациялық әдіс),
- нотасыз дыбыстық жаттығулар,
- әуенді ырғақпен айту,
- фразалық интонацияға көңіл бөлу.

Музыкатанушы С. Садықов өзінің зерттеуінде: *«Жыр мақамы — табиғи дыбысталу арқылы бала бойына даритын құбылыс. Сондықтан оны механикалық жаттаумен емес, есту және сезіну арқылы меңгерту қажет»* дейді (Садықов С., 2010).

Сілтеме:

Садықов С. *Қазақтың дәстүрлі мақамдары: құрылым және орындалу ерекшеліктері.* — Алматы: Өнер, 2010. — 248 б.

Сахналық мәдениетті қалыптастыру

Жыр айту тек оқу бөлмесінде шектелмейді. Оны сахнада көпшілік алдында орындау — жыршы тұлғасының дамуына ықпал етеді. Сондықтан баланы сахналық сергектікке, дене қозғалысы мен мимиканы басқаруға, көрерменмен байланыс орнатуға үйрету — ұстаздың маңызды міндеті. Профессор Р. Ерғалиев *«Орындаушылық өнер психологиясы»* атты еңбегінде былай дейді: *«Көрерменмен психологиялық байланыс орнату – сахналық*

мәдениеттің басты белгісі. Ол бала бойына тек тәжірибе арқылы сіңеді» (Ерғалиев Р., 2011).

Балалармен жыр үйрету жұмысы – тек дауысты қалыптастыру емес, тұлғаның шығармашылық, мәдени және рухани дамуына бағытталған көпқырлы үдеріс. Әрбір оқушыға жеке тәсіл қолдану, оны жыр әлеміне баулуда көркем сөзге, әуезге деген қызығушылығын арттыру — жыршылық дәстүрдің жаңғыруының негізі.

Сілтеме:

Ерғалиев Р. *Орындаушылық өнер психологиясы*. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 216 б.

2.2. Орындаушылық қабілеттерді дамыту жаттығулары

Жыр-дастандарды орындау барысында оқушының вокалдық, интонациялық, артикуляциялық және сахналық қабілеттерін қатар дамыту — басты міндеттердің бірі. Бұл қабілеттер арнайы жаттығулар арқылы жүйелі дамытылады. Жыршылық өнер табиғи болмыспен үндескенімен, кәсіби дағдыны талап ететін күрделі шығармашылық сала. Сондықтан машықтандыру жаттығулары ғылыми-методологиялық негізде құрылуы тиіс.

Дауыс жаттығулары

Жыр айтуда дауыс тұрақтылығы, кең диапазон, таза интонация — басты талап. Дауыс жаттықтыруда қазақтың дәстүрлі ән айту мектебі мен қазіргі вокал педагогикасының әдістері үйлестіріледі.

Ұсынылатын жаттығулар:

- Мақамға дейінгі дайындық: дыбыстарды мажорлық және минорлық үш дыбыстан бастап қайталау;
- Диапазон кеңейтетін жаттығулар: "и", "у", "ә" дауысты дыбыстарымен жоғары-төмен секірмелі дыбыстау;
- Әуенмен дем алу: әр буынға сәйкес тыныс алып айту (мысалы: «Алпамыс батыр» жырынан 1 жолды әр деммен айту).

Музыка педагогы В. Морозова: *«Баланы дауыс диапазонын кеңейтуге емес, дауысын табиғи сақтауға және көркем жеткізуге үйрету керек»* деп көрсетеді (Морозова В., 1989).

Сілтеме: Морозова В. *Постановка голоса у детей*. — Москва: Музыка, 1989. — 143 с.

Артикуляция және дикция жаттығулары

Көркем мәтінді анық әрі әсерлі жеткізу үшін артикуляциялық бұлшықеттерді дамыту қажет. Бұл – тіл, ерін, жақ және дауыс байламдарының үйлесімді жұмысын талап етеді.

Ұсынылатын жаттығулар:

- Буынға бөліп айту: дауысты және дауыссыз дыбыстарды бөлек айту (мыс., «Қа-мар сұ-лу»);
- Тіл ұшына арналған жаттығулар: "л", "р" дыбыстарына арналған жаттығулар;
- Айна алдында жаттығу: оқушы өз сөйлеу артикуляциясын бақылап үйренеді.

Тілтанушы Р. Сыздық: «Дикция — тіл мәдениетінің көрінісі. Ол сөйлеу мен ән айтуда бірдей маңызға ие» — деп тұжырымдайды (Сыздық Р., 2005).

Сілтеме: Сыздық Р. *Сөз құдіреті.* — Алматы: Арыс, 2005. — 240 б.

Интонация мен эмоцияны дамыту жаттығулары

Интонация арқылы жырдың мазмұны мен эмоциясы беріледі. Оқушыға мәтіннің мәнін терең түсіндіру арқылы ол интонациялық өрнекті табиғи жеткізе алады.

Ұсынылатын жаттығулар:

- Бір сөйлемді түрлі интонациямен айту (сұрау, таңдану, өкініш т.б.);
- Мәтін мағынасын сахналық түрде бейнелеу;
- Қара сөзбен айтып, кейін мақамға салып айту.

Жыршы-ғалым Е. Жүсіпов: «*Интонация – жыр мазмұнының жүрекке жету арнасы. Баланың жүрегін ояту – ұстаздың шеберлігінде*» дейді (Жүсіпов Е., 2011).

Сілтеме: Жүсіпов Е. *Қазақ жыр өнерінің психологиясы.* — Алматы: Өнер, 2011. — 200 б.

Ритм мен мақамды игеруге арналған жаттығулар

Жырдың ырғақтық құрылымын сезіну — оның музыкалық болмысын түсінудің негізі. Балаларға мақамдық ырғақтарды қарапайым қағу, қол соғу, аяқпен басу арқылы үйретуге болады.

Ұсынылатын жаттығулар:

- Жыр жолын ритмге бөліп оқу (метроном қолдану);
- Ырғақты шабытпен беру (мыс., «Қобыланды батыр» жырының қаһармандық тұстарын екпінмен оқу);
- Қосылып айту жаттығулары — бір оқушы мақаммен, екіншісі сөзді айтады.

Музыкатанушы А. Затаевич: «*Қазақ жырларының ырғақтық құрылымы — таза поэзиялық емес, музыкалық мәнге ие*» деп атап көрсеткен (Затаевич А., 1925).

Орындаушылық машықтар — жыршылық өнердің негізі. Жаттығулар жүйелі, мақсатты әрі оқушының қабілетіне сай таңдалуы тиіс. Бұл машықтар арқылы оқушы тек көркем мәтінді жеткізуді емес, ұлттық эстетиканы бойына сіңіріп, шығармашылық тұлға ретінде қалыптасады.

Сілтеме: Затаевич А. *1000 песен казахского народа.* — Москва: ОГИЗ, 1925.

Сахнада жыр орындау мәдениеті

Жыр айту — тек дыбыстарды қайталау ғана емес, өнердің ең жоғарғы деңгейінде орындалатын шығармашылық процесс. Жыршы өзінің шығармасын орындау кезінде эмоциялық, сахналық, техникалық дағдыларды үйлестіріп, шығарманың мәні мен мазмұнын тыңдарманға барынша әсерлі жеткізуі тиіс. Балалар өнер мектептерінде жыршыны сахнада дұрыс орындаушы ретінде тәрбиелеу өте маңызды. Бұл бөлімде сахна мәдениетінің негізгі талаптары мен балаларды сахналық өнерге дайындау әдістемесі қарастырылады.

Сахналық тәртіп және көрерменмен байланыс

Сахнада жыр орындау кезінде орындаушының сахналық тәртібі оның өнеріне деген құрметі мен жауапкершілігін көрсетеді. Оқушының сахнаға шығуынан бастап, оның әрбір қимылы, тұрпаты, көзқарасы және дауыс техникасы тыңдаушыға оның кәсіби деңгейін көрсетеді. Психолог әрі өнертанушы М. Сәтбаев: *«Сахналық мәдениет – көрерменмен байланыс орнату тәсілі ғана емес, ол орындаушының өз шығармашылығына деген жауапкершілігі мен құрметінің көрінісі»* деп жазады (Сәтбаев М., 2008).

Сілтеме: Сәтбаев М. *Сахна мәдениеті және орындаушылық өнер*. — Алматы: «Өнер», 2008. — 176 б.

Балаларға сахнаға шығудың негізгі тәртібін үйрету өте маңызды. Мұндағы басты аспектілер:

- *Киім мен сахналық образ:* Жыршының киімі, оның сахнадағы қимыл-қозғалыстары, тұрысы — орындаушының кәсібилігін көрсететін маңызды құрал. Киімнің әдемілігі мен дәстүрлілігі балаға сахнадағы өзін-өзі ұстаудың алғашқы дағдыларын меңгеруге мүмкіндік береді.
- *Көрерменмен көзқарас:* Сахнаға шыққан кезде бала өзіне сенімді болып, көрерменге назар аударып, көркем шығарма арқылы байланыс орнатуы тиіс.
- *Өзін-өзі басқару:* Өнер көрсету барысында оқушының нервтік жүйесі мен эмоциялық күйі маңызды рөл атқарады. Жыршының оқшау бір сәтте өзін толығымен тыңдаушыға арнауы үшін өзін-өзі дұрыс ұстау өте маңызды.

Жыр орындау техникасы: тыныс алу және интонация

Жыр айту техникасы — бұл дауысқа, тыныс алуға және интонацияға қатысты дағдылар жиынтығы. Жыршының сахнадағы шеберлігі оның дауысын дұрыс басқаруына, әрбір сөздің, әрбір нотаның мағынасын терең сезінуіне байланысты. Тыныс алу — жыршының ұзақ үзілмейтін мақамды орындауына, сөзді анық айтуына мүмкіндік береді. Өнертанушы Б. Ахметов: *«Сахнада тыныс алу – орындаушылық шеберліктің негізі. Балаға тыныс алу жаттығуларын дұрыс үйрету арқылы ұзақ мақамды орындауға мүмкіндік беріледі»* деп атап өтеді (Ахметов Б., 2002).

Сілтеме: Ахметов Б. *Вокалдық өнер мен сахналық шеберлік*. — Алматы: Ғылым, 2002. — 234 б.

Балаларды тыныс алу жаттығуларымен таныстыру:

- *Дұрыс тыныс алу:* әрбір әннің немесе жырдың сөзіне сәйкес дұрыс тыныс алу әдістерін үйрету;
- *Тыныс алу мен интонацияның үйлесімі:* әрбір сөздің мағынасы мен ырғақтық құрылымын сезіну.

Сахнадағы дене тілі мен қозғалыстар

Жыр айтудың бір ерекшелігі — оны тек дыбыстық түрде ғана емес, дене қозғалыстарымен бірге жеткізу. Бала сахнада тек сөзбен емес, мінез-құлқымен де әсер етуі тиіс. Бұл — жырдың ішкі мазмұнын ашатын ерекше тәсіл. Театртанушы Г. Нұрмұхамедов: *«Сахнада айтылатын сөздің мағынасын*

түсіну үшін оның барлық элементтері, яғни сөз, қимыл, интонация, тыныс алу біртұтас болуға тиіс» дейді (Нұрмұхамедов Г., 2006).

Сілтеме: Нұрмұхамедов Г. *Сахна өнерінің психологиясы*. — Алматы: Қазақ университеті, 2006. — 256 б.

Жыршының сахнада дұрыс дене тілін меңгеруі:

- *Дене қозғалысы:* баланың дене қалпы мен қимылдары тыңдарманға әсер ететін құрал ретінде пайдаланылады.
- *Көзқарас пен қол қозғалыстары:* көзқарас пен қимылдар жырдың ішкі эмоциясын ашуға көмектеседі.

Көрерменмен қарым-қатынас

Жыршының сахнада көрерменмен қарым-қатынас жасауы — оның орындаушылық шеберлігін анықтайтын маңызды фактор. Оқушы сахнада жырды орындаған кезде оның басты мақсаты — тыңдаушыны өз шығармашылығына еліктіріп, жырдың мазмұнын олардың жүрегіне жеткізу. Этнограф әрі музыкатанушы С. Бейсембаев: *«Жыршының басты міндеті — сахнада тек орындау емес, ол өз тыңдарманын жырға қатысты сезімталдыққа, ұлттық өнерге деген қызығушылыққа тәрбиелеуі қажет»* дейді (Бейсембаев С., 2010).

Сахнада жыр орындау — үлкен жауапкершілікті талап ететін күрделі өнер. Балаларға сахналық мәдениетті меңгерту арқылы олардың жеке тұлғалық дамуына ықпал ету, ұлттық мәдениет пен өнерге деген сүйіспеншілігін арттыру маңызды. Оқушыларға сахнадағы мінез-құлық, эмоционалды түрде өзін-өзі басқару, көрерменмен байланыс орнату сияқты дағдыларды үйрету арқылы олардың орындаушылық шеберлігін дамытуға болады.

Сілтеме: Бейсембаев С. *Қазақтың халық музыкасы*. — Алматы: Рауан, 2010. — 352 б.

2.5. Әдістемелік ұсыныстар

Қазіргі таңда қазақ жырлары мен дастандарын орындау өнері — қазақ мәдениетінің ең маңызды салаларының бірі. Жыршылық дәстүрдің сақталуы мен дамуы баланың рухани әрі шығармашылық дамуымен тығыз байланысты. Балалар өнер мектептерінде жыр-дастандарды орындау әдістемесі маңызды педагогикалық бағытқа айналды. Бұл әдістемелік құралда жыр айтудың педагогикалық, психологиялық, техникалық аспектілері жан-жақты талданып, балалармен жұмыс жүргізудің тиімді тәсілдері ұсынылды. Балалар өнер мектебінде жыршылық өнерді үйретуде көптеген қадамдар мен кезеңдер қарастырылады: бұл дауыс пен интонацияны қалыптастырудан бастап, сахналық мәдениет пен көрерменмен байланыс орнатуға дейінгі кешенді жұмыстарды қамтиды. Жырды орындау барысында баланың тілін, дауысының табиғи ерекшеліктерін, сахнадағы мінез-құлықты қалыптастыру керек. Жыршының орындаушылық машықтарын дамыту — оның шығармашылық өсуі үшін маңызды қадам болып табылады. Бұл әдістемелік құралда ұсынылған жаттығулар мен тәсілдер балалардың жыр орындау қабілетін дамытуға бағытталған. Оқушыға жырды тек жаттатып қана қою емес, оның мағынасын түсініп, сезініп айтуға үйрету өте маңызды. Жырды сахнада

орындау — бұл балалардың өз-өзін сенімді ұстауына, сахналық мәдениетті меңгеруіне, көрерменмен өзара байланыс орнатуына ықпал етеді.

Әдістемелік ұсыныстар:

1. **Жыр мәтінін таңдауда жас ерекшелігіне назар аудару:** Балалардың жасына сәйкес жыр үлгілерін таңдау керек. Жас балаларға қарапайым, мазмұны жеңіл жырлар ұсынылса, жасөспірімдер үшін күрделі әрі көлемді дастандарды үйрету тиімді. Мысалы, 6-9 жас аралығындағы оқушылар үшін балаларға арналған термелер мен толғауларды, ал 14 жас пен жоғары жасөспірімдер үшін батырлық эпостарды қолдануға болады.
2. **Дауыс және интонация жаттығуларына тұрақты көңіл бөлу:** Жыр-дастандарды орындау кезінде дауыс жаттығулары мен интонацияны дамыту аса маңызды. Дұрыс дыбыстау мен сөйлеу техникасын меңгерген баланың жыры анық әрі әсерлі болады. Сондай-ақ, мақам мен ырғақты толық меңгеру арқылы орындаушылық шеберлігін арттыру қажет.
3. **Сахналық мәдениетті қалыптастыру:** Жыршының сахнада дұрыс қимыл-қозғалыстарды жасау, көрерменмен байланыс орнату, сахналық тәртіпті сақтау — шығармашылық үдерістің ажырамас бөлігі болып табылады. Оқушыларды сахнаға шығару алдында, олардың дұрыс киініп, сахналық тұрпатта тұрып, өздерін сенімді сезінуіне көмектесу қажет.
4. **Көрерменмен эмоционалдық байланыс орнату:** Жыршының басты міндеті — тек мәтінді орындау ғана емес, оны тыңдаушыға әсерлі жеткізу. Балаға көрерменмен байланыс орнатудың психологиялық және техникалық аспектілерін үйрету өте маңызды. Бұл — тыңдарманның назарын аударып, жырдың мазмұнын жеткізудің басты жолы.
5. **Педагогикалық және психологиялық тұрғыдан қолдау көрсету:** Әрбір бала өзінше ерекше. Сондықтан, ұстаз оқушының жеке қабілеттеріне сәйкес әдіс-тәсілдерді қолдануы қажет. Жыр-дастандарды орындауға үйрету кезінде балаға сенім арту, оны шығармашылық тұрғыдан қолдау, әр жетістігін бағалау қажет.
6. **Шығармашылық жұмысқа баулу:** Баланы тек орындаушы ғана емес, шығармашылық тұрғыда дамытуды мақсат ету керек. Оқушының қиялын оятып, жырды өзінше интерпретациялауына мүмкіндік беру — оның жан-жақты дамуына жол ашады. Сонымен қатар, балаларды басқа да музыкалық жанрларда, атап айтқанда, вокалдық немесе аспаптық өнерде дамыту маңызды.

Қорытынды

Қазақтың дәстүрлі жыр-дастандарын орындау – бұл ұлттық мәдениетті жаңғыртудың бірден-бір жолы. Балалар өнер мектептерінде жыр айту үдерісін дұрыс ұйымдастыру, оқушының шығармашылық қабілеттерін шыңдау — оларды үлкен сахнаға дайындаудың басты қадамы болып табылады. Әдістемелік құралда ұсынылған тәсілдер мен жаттығулар баланың өз өнерін көрсетуге деген ынтасын арттырып, оның орындаушылық дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

Бұл құрал балалар мен ұстаздарға пайдалы, жыр-дастандарды дұрыс әрі терең түсініп орындауға мүмкіндік беретін негізгі әдістемелік бағыттар мен практикалық ұсыныстарды ұсынады. Оқушылардың әрқайсысы ұлттық мұраның жаршысы бола отырып, өзінің орындаушылық шеберлігін қалыптастырып, жаңа биіктерге жетеді деп сенеміз. Қазақ жыр-дастандарын орындау — ұлттық өнердің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл өнер түрі тек тарихи немесе әдеби мұра ғана емес, ол халықтың рухани байлығы, мәдениеті мен дүниетанымын ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің құралы болып саналады. Жыршылық дәстүрдің сақталуы мен дамуы, сондай-ақ қазақ халқының ән-жырларын орындау дағдысының ұрпақтан-ұрпаққа өтуі — бұл кез келген ұлттың рухани әлемі мен мәдениеттің қалыптасуына елеулі үлес қосады. Қазіргі кезеңде балалар өнер мектептерінде жыршылық өнерді үйрету маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Бұл әдістемелік құралдың негізгі мақсаты – балалар өнер мектептеріндегі оқушылар мен ұстаздарға жыр-дастандарды орындаудың ерекшеліктері мен негізгі әдіс-тәсілдерін көрсету болды. Осы құралда ұсынылған жаттығулар мен тәсілдер балалардың орындаушылық қабілеттерін дамытуға және ұлттық өнерді тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді.

Әдістемелік құралда жыр айту үдерісінің барлық аспектілері жан-жақты талданды: дауыс жаттығулары, артикуляция мен дикция, интонация мен эмоцияны игеру, сахна мәдениеті және көрерменмен қарым-қатынас орнату. Әрбір бөлімде әдістемелік ұсыныстар мен нақты жаттығулар берілді, бұл балаларға өнерді түсініп, орындауға көмектеседі. Қазақ жырларын орындау — бұл тек ән айту емес, өнердің терең философиялық және эмоционалды мәнін ашу болып табылады. Жыршы тек сөзді айту ғана емес, ол өзінің орындауында жырдың мазмұнын, ұлттық мәдениетті, халықтың тарихын және тұрмысын да жеткізуі тиіс. Әдістемелік құралда ұсынылған жаттығулар мен жұмыстар оқушылардың жырды тек өздері үшін емес, тыңдармандар үшін де жан-жақты, терең сезініп орындауына ықпал етеді. Бұл процесс балаға өзін-өзі бағалауды, өз өнеріне деген сенімділік пен құрмет сезімін қалыптастырады.

Балалар өнер мектептерінде ұстаздардың әдіс-тәсілдері балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Ұстаздың кәсіби шеберлігі, оның оқушыға жан-жақты көзқарасы, шығармашылық бағытта жұмыс істеу тәсілдері — орындаушылық деңгейдің жоғары болуына әсер етеді. Ұстаз бен оқушы арасындағы қарым-қатынас шығармашылық дамуға жаңа жол ашады.

Осы әдістемелік құралда баланың дауысы мен техникалық мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған жаттығуларды жүйелі қолдану қажет. Бұл жаттығуларды балаларға оңай әрі қызықты етіп ұсыну, оларды қызықтыру, шығармашылық әлеуетін дамыту өте маңызды. Сонымен қатар, жыршының сахнадағы мінез-құлқы, дене тілі, көрерменмен байланыс — баланың өнеріне деген сүйіспеншілігін арттырып, оның шығармашылығын жаңа биіктерге жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, жыр-дастандарды орындау — бұл тек музыкалық немесе әдеби шығармашылық емес, ол баланың мәдениетке деген көзқарасын, шығармашылық қабілетін дамытуға әсер ететін көпжақты үдеріс. Әдістемелік құралда ұсынылған практикалық ұсыныстар мен әдіс-тәсілдер балаларға жыр орындауды, ұлттық өнерді терең түсінуді үйретуге, олардың орындаушылық шеберліктерін қалыптастыруға арналған тиімді көмекші құрал болады деп сенеміз. Әрбір бала өзінің шығармашылық әлеуетін ашып, ұлттық жыршылық дәстүрді сақтаушы әрі оның болашаққа жетуіне ықпал етуші бола алады.

Ұстаздардың шығармашылық шеберлігі мен балалардың өнерге деген сүйіспеншілігі үйлескен кезде, жыр-дастандарды орындау өнері жаңа деңгейге көтеріліп, қазақтың ұлттық мұрасы ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстанның музыка мәдениеті.-Алматы:ҚМБ,1957.-179 б.
2. Жұбанов А. Өн-күй сапары.- А.:Ғылым,1976.-500 б.
3. Найманбаев Ә. Шығармалар.-Алматы: Жазушы, 1988.-304 б.
4. Мұхамедханов Қ.Абайдың ақын шәкірттері. К.З.-Алматы:Дәуір,1995.-320 б.
5. Ибрагимов Т. Толқын толғауы.-Алматы: Өнер, 2000.-360 б.
6. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары.-Алматы:Дайк-Пресс, 2001. - 440 б.
7. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі: қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы.-Алматы:Дайк-Пресс,2002.-325 б.
8. Қожағұл С. Әсет ақын.-Алматы: Қазақ тарихы, 2003 ж.-144 бет.
9. Затаевич А.В. 1000 песен казахского народа.-Алматы:ДайкПресс,2004.- 496 с.
10. Қазақ халқының дәстүрлі музыкасы.-Алматы:ДОИВА, 2005.-560 б.
11. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері.-Алматы: Алаш, 2005.-332 б.
12. Негимов С. Қазақтың сал-серілері.-Алматы:Ана тілі, 2005.-126 б.
- 13.Затаевич А.В. 500 казахских песен и кюйев/отв.ред. С. Кузембаева.-Изд. Акад., доп.-Алматы:ИЛИ им. М. О. Ауэзова, 2007. - 1148 с., ноты.
14. Алтай-Тарбағатай өңірінің халық әндері.1-кітап.-Алматы:Атамұра, 2008.-288 б., ноталы. 8.-288 б., ноталы.
15. Байбек А. Песенный стиль Арки в контексте этносольфеджио.- Алматы:б.и.,2009.-27 с.
16. Сарыарқа әндері. Антология.-Алматы: б. ж., 2009. - 331 б., портр., ноталар.
17. Қорамсаұлы, Ақан сері.-Алматы:Қазақстан, 2013. - 383 б., портр., ноталы
18. Қожағұлұлы, Біржан сал. Шығармалары.-Алматы:Қазақстан, 2013.-383 б.
19. Шүкіман Е. «Өннің де естісі бар, есері бар»: (Дәстүрлі әндерді орындаушымен сұхбат): Свобода слова, 2014, 6 ноябрь, б.14.
20. Сыр сандық: Қазақ халық әндерінің антологиясы/құраст.: Қ. Ә. Байбосынов, А. Ж. Нығызбаев, Қ. Х. Айтбаев - Астана:Дәуір, 2016. - 613 б., сур., ноталы.
21. Сұржекей: әндер жинағы.-Алматы:Мерей баспасы, 2017.-215 б.
22. Сағынбасқа не шара: әндер жинағы/құраст.: Е. Шүкіманов, Т. Сембаев.- Алматы : б. ж., 2017. - 390 б.
23. Шәкәрім. Энциклопедия.-Семей: Алаш-Таным, 2019.-864 б.
24. Байбек А.Заманауи музыкалық білім беру жүйесінде ән дәстүрін трансляциялау: оқу құралы. - Алматы:Асыл кітап, 2020. - 57 б., нота.
25. Қазақтың дәстүрлі әндері/электрондық ресурстар; (музыкалық ред. Б. Ақош, Е. Рысқали ; ауд. Ж. Зардыхан).-Астана: Жәдігер, 2020. – 22 б., суретті.
26. Песенный канон и индивидуальные стили устно-профессиональной лирики Арки в контексте творчества Б